

SZÜRKE. EGY LÁGERÚJSÁG TÖRTÉNETE

A sömmerdai koncentrációs tábort, Buchenwald egyik altáborát, 1944 augusztusában hozták létre. Ide 1944. szeptember 19-én érkezett meg az első, 1216 magyar nőből álló transzport Gelsenkirchenből.¹ A nőket 1944. májusában deportálták főként Kárpátaljáról, Gelsenkirchen előtt eltöltötték hat hetet Auschwitzban is. Sömmerdában kerültek először olyan körülmények közé, hogy papírt és ceruzát tudtak szerezni maguknak, és lehetőségük nyílt az írásra. A saját kézzel készített kis füzetek közül több fennmaradt az utókor számára, a Holokauszt Emlékközpont is őriz belőlük több darabot.² Minden koncentrációs táborban írt feljegyzés unikális, de mégis kiemelkedik az egyik füzet, amelyben versek és feljegyzések mellett, egy *lágerújság* kézírata is fennmaradt.³ A *Szürke újság* négy száma szerepel a füzetben, amelyet egy beregszászi testvérpár, Klein Lili és Olga készített közösen a láger többi lakójával, és ezt előadták a táborban. Tanulmányomban szeretném bemutatni ezt a *lágerújságot*, keletkezésének körülményeit, azoknak a nőknek a szemszögéből, akik kötődtek ehhez az újsághoz. Annak érdekében, hogy rekonstruálhassam a lágerbeli létet, munkámat három nő, Klein Olga, Pauk Anna és Weiszberger Bözsi segítették.⁴

90

Weiszberger Bözsi (született Schwarcz Erzsébet, később Sarah Udi) 1914. május 22-én született Munkácson, akkulturálódott zsidó családban. 17 évesen egy helyi cionista ifjúsági mozgalomhoz csatlakozva ismerte meg későbbi férjét, Weiszberger Zoltánt. Az akkor már Csehszlovákiához tartozó Munkácson járt orosz tanítási nyelvű gimnáziumba, majd mielőtt a Munkácshoz közeli Kisrákócon kezdett tanítani, egy évet Prágában járt egyetemre. 1936-ban házasodik össze a férjével, ekkor telepednek le közösen Munkácson. Itt kerül gettóba, és szüleivel együtt innen deportálják Auschwitzba. Szülei Birkenauban vesztették életüket, férjét munkaszolgálatosként nem deportálták, és túlélte a vészkorszakot. A háború után először Budapesten próbáltak új életet kezdeni, végül Ausztrián, Olaszországon és Cipruson át, három év alatt jutottak el az akkori Palesztinába.

Weiszberger Bözsi a sömmerdai koncentrációs táborban verseket írt, és az ő táborban készült füzetében maradt fenn a *Szürke újság*. Visszaemlékezését csak 2004-ben Kfar Saba-ban, Izraelben, vetette papírra, 90 éves korában.

1 Kádár – Vági 2017: 167.

2 HDKE, 2011.386.2.1.; HDKE, 2011.386.4.; HDKE, 2011.386.6.

3 HDKE, 2011.386.4.

4 A három nő soá alatti életútját részletesebben elemeztem mesterképzésre készített szakdolgozatomban. Ezen tanulmányomban a diplomamunkám Sömmerdáról és a lágerújságról szóló fejezeteit használom fel: Nagy 2020.

A 78 oldalas memoár gépelt és lefűzött állapotban olvasható az Emlékközpont gyűjteményében.⁵ Nemcsak a vézskorszakban történekről tudósít: családtrótenétét egészen a nagyszülőktről indítja, és végig követhetjük az életét egészen Izraelig.

Pauk Anna 1910. december 31-én született Nagykanizsán,⁶ értelmiségi zsidó családban. 1933-ban szerzett diplomát a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán, mint zongora- és énektanár; majd később nagybőgő szakon is levizsgázott. A második világháború kezdetéig énekesként és nagybőgősként rendszeresen fellépett külföldön.⁷ A német megszállás előtt - magántanítványok mellett, egy zsidó elemi iskolában tanított. Szüleivel együtt került a gettóba, majd együtt deportálták őket Auschwitzba. Szülei a szelektálásnál rögtön gázkamrába kerültek. Már a háború alatt vőlegénye volt Galló (Gottlieb) József, akit naplójában csak Jóskának hív. A háború után házasodtak össze. A felszabadulás után először Nagykanizsára tért vissza, majd 1947-ben Budapestre költözött.

Pauk Anna a sömmerdai koncentrációs táborban kezdett el írni a bombázások kezdetekor, 1945 tavaszán, egy saját készítésű füzetbe. A német megszállástól indítva jegyezte le a vele megtörtént eseményeket. Ezt részletességgel tette, mert tudta, hogy később nem lesz képes ilyen részletességre. Sömmerdában teleírt egy füzetet, de csak az Auschwitzban eltöltött első négy nap történéseit jutott el. 1988-ban, ennek a „naplónak”⁸ a begépelésekor dolgozta át a szöveget, és írta meg a vele történeket egészen a felszabadulás utáni hazatérésig.⁹ Visszaemlékezése 2001-ben,¹⁰ majd 2018-ban is megjelent könyv formájában.¹¹

Klein Olga 1922. április 1-én született Beregszászon, polgári neológ zsidó családban. Beregszászon magyar gimnáziumba járt, ahol 1941-ben érettségizett le. A pesti konzervatóriumba való jelentkezését a numerus clausus miatt elutasították. Ezután fogtechnikusként dolgozott. Öccsével, nővérével és szüleivel együtt a beregszászi gettóból deportálták Auschwitzba.¹² Szűk családjából egyedül az édesapját vesztette el, akit Auschwitzban rögtön a gázkamrába küldtek. Nővérével, Klein Lilivel és édesanyjával végig együtt maradt a

5 HDKE, 2011.381.1.

6 AA, 7676709 (Anna Pauk).

7 <http://zachor.hu/uploads/files/1-sz-melleklet-rovid-eletrajzok.pdf> – utolsó letöltés: 2020. február 19.

8 Az 1945-ben Sömmerdában írt kis füzet inkább visszaemlékezésnek számít. Néhány kiszólást eltekintve nem a jelenről, hanem a korábban Auschwitzban történekről tudósít; annak is első néhány napjáról. De mivel egy éven belüli eseményeket rögzít és a Holokauszt Emlékközpontban is naplóként lett beletárolva a gyűjteménybe, így továbbiakban a napló kifejezést fogom használni: HDKE, 2011.386.2.1.

9 HDKE, 2011.386.2.2.

10 Pauk 2001.

11 A gépelt átirat megegyezik a később kiadott szövegváltozattal. Ha nem az eredeti füzetre, akkor erre a 2018-as kiadásra fogok hivatkozni a könnyebb visszakereshetőség érdekében: Pauk 2018.

12 <http://zachor.hu/uploads/files/1-sz-melleklet-rovid-eletrajzok.pdf> – utolsó letöltés: 2020. február 19.

felszabadulásig.¹³

A felszabadulás után visszatértek Beregszászra, amely akkor már a Szovjetunióhoz tartozott. Már a háború alatt jegyben járt a keresztény vallású Szabó Lászlóval, akivel a háború után házasodott össze.¹⁴

Klein Olga 1944 karácsonyán, klasszikus értelemben vett naplóba fogott bele a sömmerdai táborban. Kifejezetten vőlegénye, Szabó László számára kezdett el írni. Így a napló sokszor sokkal inkább szól a kettőjük kapcsolatáról, mint a koncentrációs táborban történetekről. De 1945. január 23-a éjjelén ő is összefoglalta röviden a gettóban és a koncentrációs táborokban történeteket.¹⁵ Rövid - mindössze 16 oldalas - visszaemlékezését 1991-ben vetette papírra. A Holokauszt Emlékközpont gyűjteménye a kézzel írt oldalak fénymásolatait őrzi.¹⁶ Írása középpontjában a soá történései, ezen belül is a Sömmerdában történetek állnak. Maga a visszaemlékezés címe is *Sömmerdai emlékek* lett. 1999-ben a USC Soá Alapítvány Vizuális Történelmi Archívuma is készített vele interjút.¹⁷

Mindhárom nő asszimilált modern, középosztálybeli zsidó családban született, a sorsuk Auschwitzban fonódott össze, amikor is pár nap különbséggel megérkeztek a táborba: először Klein Olga 1944. május 15-én,¹⁸ Pauk Anna május 21-én,¹⁹ majd Weiszberger Bözsi május 22-én.²⁰ Mindhárman fiatal, gyermektelen nőkként kerültek a haláltáborba, ahol túléltek a szelektálást. Körülbelül hat hetet töltöttek itt, mielőtt Gelsenkirchenbe, majd Sömmerdába vitték őket.

13 USC SF, VHA, 50556.

14 <http://zachor.hu/uploads/files/1-sz-melleklet-rovid-eletrajzok.pdf> – utolsó letöltés: 2020. február 19.; USC SF, VHA, 50556.

15 A napló digitalizálva (befényképezve) található meg a Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében: HDKE, Gy/1211.

16 HDKE, 2011.1009.1.

17 USC SF, VHA, 50556.

18 AA, 7616019 (Olga Klein).

19 AA, 7676712 (Anna Pauk).

20 A visszaemlékezése és a szakirodalom szerint is 19-én deportálták a zsidókat Munkácsról. In: Braham (szerk.) 2007: 275. Az Arolsen Archivesban megtalálható dokumentumok szerint viszont 19-én már megérkezett Auschwitzba: AA, 7711479 (Erzsebeth Weiszberger).

SÖMMERDA

Sömmerdába a gelsenkircheni lágert megsemmisülése után kerültek a magyar női foglyok. A gelsenkircheni tábor a szövetségi légitámaszpályákban megsérült benzinyár helyreállításának céljából hozták létre. A rabok itt kemény fizikai munkát végeztek, a romok eltakarítása után a gyár újjáépítése volt a feladat. Az újraépített gyárat, egy nappal az üzembe helyezése után, 1944. szeptember 11-én lebombázták, ekkor több mint 130 magyar zsidó nő vesztette életét. A lágert szeptember 14-15-én, a gyár teljes megsemmisülése után, számolták fel.²¹ Az életben maradt rabok közül nyolc terhes nőt szelektáltak ki és szállították vissza Auschwitzba,²² 520-an az esseni, a többiek a sömmerdai lágertbe kerültek.²³

A sömmerdai koncentrációs tábor 1944 augusztusában hozták létre, és az első transzport 1944. szeptember 19-én érkezett meg. 1945 elejéig még további kisebb transzportok érkeztek, ezen év márciusában összesen 1293 főt számlált a tábor.²⁴ Mindhárom nő az első transzporttal érkezett meg Sömmerdába, Klein Olga így írt az utazásról:

„Otthagytuk ezt a helyet [sten]-nek hála, s szeptember 19-én tovább vittek bennünket sajnos már kevesünket ide Sömmerdébe Thüringiába. Gyönyörű vidék, zöldelő fák, színes virágok sok mosolygó gyerek az utcára, kis nyaraló hely, ahová érkeztünk.”²⁵

A sömmerdai táborban épített barakkokban laktak, 4 faépületben, amelyekben épületenként körülbelül 500 embert szállásoltak el. A barakkokban volt folyóvíz, mosdó, WC, a lakórészben vaskályha. Háromemeletes ágyakat alakítottak ki, Auschwitz után már „csak” hárman aludtak egy-egy emeleten. Minden ágyhoz tartozott egy faforgáccsal töltött szalmaszék és egy pokróc.²⁶ A barakkban hiába volt kályha, a tél beálltával a plafonról lógtak a jégcsapok és sokat fáztak a rabok.²⁷

A barakkban lévő fürdőhelyiség nyolc mosdóval, és ugyanannyi ajtó nélküli WC-vel volt felszerelve:

„Törölköző persze a mosdáshoz nem volt, így ha lemostam magam, egy darabig ott tébláboltam a kövön, mezítelenül, hogy valamennyire megszáradjak.”²⁸

A jobb higiéniai körülmények ellenére a ruhatetű nem került el a nőket, amitől a rendszeres tisztálkodás ellenére sem tudtak megszabadulni.²⁹ A közösségi élet egyik tereként is funkcionált a WC, Auschwitzzal ellentétben a mosdóban itt csak a foglyok tartózkodtak, így a nők gátlás nélkül beszélhettek egymással:

21 Megargee (szerk.) 2009: 349; Kádár – Vági 2017: 144.

22 Megargee (szerk.) 2009: 349. Valószínűleg mindegyik nő a terhessége korai szakaszában járt Auschwitzba kerülésekor, különben sokkal korábban gázkamrában, vagy orvosi kísérletek alanyaiként végezték volna. In: Waxman 2017: 97–99.

23 Megargee (szerk.) 2009: 349.

24 Kádár – Vági 2017: 167.

25 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.

26 Pauk 2018: 106.

27 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.

28 Pauk 2018: 111.

29 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.

„Az itteni, sömmerdai WC pedig felért a kaszinóval. Volt, aki mosakodott, volt, aki a WC-n ült, és közben folytak a tárgyalások, megbeszélések a különféle aktuális témákról.”³⁰

A tél beálltával kaptak kabátot:

„Kabátot kaptunk, a tél elején s nemrég hátunkra 20 cm-es foltot tettek, ismét egy újabb megbélyegzés.”³¹

Ez a kabát egyben plusz takarójuként is szolgált. Amikor néha fertőtlenítették a ruhájukat, addig csak ezt a kabátot hagyták meg számukra.³² A deportáláskor megmaradt cipőjük eddigre elkopott, amit facipővel pótoltak.³³ A szürke rabruha, az övvel együtt, megmaradt Auschwitz óta.

Auschwitzban a nők számára a haj elvesztése nagy megrázkódtatást jelentett, sok visszaemlékezésben megjelenik, hogy a kopaszra nyírás után saját édesanyjukat sem ismerték fel. Így Sömmerdában már örömmel fogadják, hogy kezd visszanojni a hajuk:

„A hajam rettenetesen néz ki már nem olyan rövid, de nincs semmi formája, [...] Sokan csavarokba tekerik a hajukat, de nekem ehhez nincs türelmem, szürke egyszerűségben, ha haza segít a jó Isten, egy-két nap alatt úgyis »kiszépülök, kivirágzom« én is.”³⁴

A foglyok - a korábbi táborokban megszokott - kenyeret és marharépalevest kapták. Reggel csak teához jutottak, és a munkaidő negyedórás ebédszünetében ehették meg a magukkal hozott kenyeret. A vacsorára kapott meleg leves valamennyire segített nekik felmelegedni a végigdolgozott nap után. A rossz minőségű, kevés tápanyagot és vitamint nyújtó étkezés megtette a hatását, Klein Olga naplójában számol be arról, hogy a legtöbb nőnek a teste tele volt kelésekkel és sebekkel.³⁵

A lágerből a Rheinmetall-Borsig AG gyárába jártak át kényszermunkára, kézigránátokat és löszereket gyártottak.³⁶ A gyár már hónapokkal korábban lefoglalt 1100 női munkást, 1945. szeptember 20-án, egy nappal a megérkezés után, a női foglyok már munkába álltak.³⁷ Gelsenkirchen után az őket felügyelő lágerparancsnok itt is Eugen Dietrich volt, aki 16 SS-katona és 22 női őr elöljárója volt. A női őrök a Rheinmetall-Borsig gyár személyzete közül kerültek ki, őket Ravensbrückben képezték ki.³⁸ Weiszberger Bözsi szerint itt sokkal kíméletesebben bántak velük, ezzel teljesen ellentétesen emlékszik vissza Pauk Anna:

30 Pauk 2018: 132–133.

31 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.

32 USC SF, VHA, 50556.

33 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 16.

34 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 16.

35 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.

36 HDKE, Ad/341-2011.

37 Megargee (szerk.) 2009: 419; A cég 1940 óta állított elő fegyvereket a német hadseregnek. Ma Rheinmetall Group néven működik. https://www.rheinmetall.com/en/rheinmetall_ag/group/corporate_history/1936_1945/index.php – utolsó letöltés: 2020. február 21.

38 Megargee (szerk.) 2009: 419.

<p>Pauk Anna visszaemlékezése (1988)</p>	<p>Weiszberger Bözsi visszaemlékezése (2004)</p>
<p>„Soha életemben még elképzelni sem tudtam ilyen nőket, mint ezek. Jóformán nem lehetett velük emberi kapcsolatot teremteni. Megszállott náciak voltak, egyetlen istenük Hitler volt. Ezek úgy tekintettek bennünket, mint a vágóhídra hurcolt állatokat. Ütöttek-verték, gorombáskodtak, aljasak, gonoszak voltak hozzánk, szinte süttött belőlük a gyűlölet és a lenézés.”³⁹</p>	<p>„A Lagerführer és az SS-őrök nem voltak lelketlen szadisták. Itt-ott egy majdnem barátságosnak mondható botütésen vagy esetleg fenéken rúgáson kívül nem bántottak bennünket. Aránylag keveset káromkodtak vagy sértegettek bennünket.”⁴⁰</p>

12 órás váltott – nappali és éjjeli – műszakokban dolgoztak a gyárban. A tábor nem a gyár mellett helyezkedett el, mint Gelsenkirchenben, így minden nap – kivéve vasárnap, ami pihenőnapjuk volt – SS-kísérettel sétáltak át a városon.⁴¹ Reggel négy órakor ébresztették őket, fél ötkor osztották ki a reggeli teát és öt órától álltak *Zählappelt*,⁴² ami után fél hatkor indultak el a gyárba ahol munkára, ahol reggel hatkor kezdődött el a nappali műszak.⁴³ A városon átvonulva érintkeztek a település lakosságával. Klein Olga a naplójában és a későbbi visszaemlékezésében így ír erről:

<p>Klein Olga naplója (1945)</p>	<p>Klein Olga visszaemlékezése (1991)</p>
<p>„Jómagam szürke porszem vagyok egy tömegben, senki sem vesz emberszámban, nincs nevem, 12.900 vagyok. Pusztaság szám, mely nem jelent, nem mond semmit, s ez fáj nekem, nagyon fáj. Az emberek nem látanak át a rongyos, foltos ruhán, jukas cipőn, s rendezetlen hajunkra nézve gúnyosan elhúzzák szájukat s arrébb húzódnak, mint egy nyomorult koldustól. A gyerekek nyelvet nyújtva csúfolnak bennünket, gúny tárgyá lettünk az utca szabad népének.”⁴⁴</p>	<p>„A városon át mentünk a lágerből a gyárba, fáj a szívünk látva a szabadon járkáló embereket, mosolygó gyerekeket, mindazt, amit tőlünk elvettek. Nem szégyeltük a fehér hosszú férfi alsónadrágot, legalább megvéd minket a hidegtől. Felfigyeltem arra, hogy minden nap egy öregbácsi áll egy kapuban s szánakozva néz minket. Egy alkalommal szembejött velünk egy csapat Hitlerjugend s hangos hahotázással néztek ránk s öltözetünkre. A bácsi odaszólt nekik: „Ne nevessetek, ez nem az ő szégyenük, ez a mi szégyenünk.”⁴⁵</p>

39 Pauk 2018: 110.

40 HDKE, 2011.386.1: 46.

41 HDKE, 2011.386.1: 46.

42 Névsorolvasás.

43 Megargee (szerk.) 2009: 419.

44 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 16.

45 HDKE, 2011.1009.1: 7-8.

Láthatjuk, hogy amíg 1945-ben a szégyen, addig az 1991-ben írt szövegben már ennek az érzésnek az ellentéte dominál. Minden írás annak a jelenéből indul ki, amikor keletkezett, így 1991-ben, több évtized elteltével, már megtörtént a traumafeldolgozás, és sokkal inkább meghatározza a szöveget a szerző utóélete, mint hogy mit érzett a valóságban akkor.⁴⁶ Felépített magának egy új identitást, melyben immár nem szégyenkezik, hanem másoknak kellene, így áldozatból túlélővé vált, emlékezetéből azokat az elemeket veszi elő, amik ezt alátámasztják.

A gyárban német művezetők felügyelete alatt dolgoztak. A veszélyes munkakörülmények miatt kilenc nő vesztette életét.⁴⁷ A magyar foglyokat különböző helyekre osztották be. Pauk Anna kezdetben a varrodába, majd rendes műhelybe került. Egy alkatrésze-re csavarmenetet vágó géphez állították, ami könnyen levághatta a gépet használó kezét, ujjait. A gyárban dolgozó német mesterének köszönhető, hogy mint zongoristát, megkímélte őt ettől a munkától, és más összeszerelési feladatra osztották be. Weiszberger Bözsi és Klein Olga is arról számol be, hogy töltenyt gyártottak. Klein Olga asztalnál végzett összeszerelési munkát és volt, hogy a raktárban is dolgozott. A műszak alatt rendszeresen voltak szüneteik, amikor megebédelhetek vagy használhatták az ajtó nélküli WC-eket.⁴⁸

Klein Olga az éjszakai műszak szünete alatt is sokszor írta a naplóját, amelyben beszámol az éjszaka történéseiől:

96

„Éjjel ½ 2 van, a gyárban megáll minden gép, csend van, fél órás pausát ülünk. A munkások asztalra hajtott fejjel pihennek egy keveset, egy pillanat és mély álomba szenderülnek, vannak, akik megmaradt ennivalójukat fogyasztják s el-el beszélgetnek. Csend van, jó, megnyugtató, olyan ritkán előforduló csend. Ilyenkor olyan jó egyedül lenni.”⁴⁹

A napló ezen, és az ehhez hasonló bejegyzései megmutatják, hogy az éjszakai műszak szüneteiben nem volt olyan szigorú felügyelet, hagyták a foglyokat pihenni. Klein Olga rendszeresen ekkor írt, örült a csendnek és az egyedüllétnek, amiben a tábori foglyoknak igen ritkán volt része.

A gyárban nem csak az őket felügyelő katonákkal érintkeztek: dolgoztak ott más nemzetiségű foglyok és magasabb beosztású gyári alkalmazottak is. Pauk Anna a mesterével és a raktárossal került jó kapcsolatba. A raktáros szolgáltatta neki a külvilág híreit, így rendszeresen keresett valamilyen indokot, hogy odamehessen hozzá: *„Ettől fogva elkövettem azt a merészséget, hogy úgy két-háromhetente letörtem a reszelőm hegyét, amire nem volt szükségem a munkámhoz, de így odamehettem a raktáráblakhoz, és meghallgathattam a friss híreket.”⁵⁰* Klein Olga a naplójában ír arról, hogy a gyári munka alatt egy orosz nővel ismerkedett meg, aki rendszeresen hozott neki csomagokat.⁵¹ A magyar rabok között is működött a szolidaritás. Klein Olga a naplójában ír arról, hogy ha módjában állt, akkor

46 Gyáni 2000: 131–134.

47 Megargee (szerk.) 2009: 419.

48 Pauk Anna egy alkalommal a nem a szünetben ment ki mosdóba, és az egyik felügyelő meg akarta büntetni. In: Pauk 2018: 131.

49 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 11.

50 Pauk 2018: 115.

51 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. január 23 éjjel.

mindig segített az idősebb, beteg és gyenge társainak. Természetesen nem mindenki segítette egymást, naplója szerint főként a fiatalabbak, a 17-18 éves lányok voltak azok, akik akár mások kárára tettek.⁵²

Klein Olga már Gelsenkirchen kapcsán megemlíti Pauk Annát, majd a sömmerdai eseményekre reflektálva is szóba hozza kettőjük kapcsolatát. A videóinterjújában pedig felolvas egy Pauk Anna által írt hosszabb bevezetőt, ami a naplója elején található.⁵³ Ezzel szemben Pauk Anna a visszaemlékezésében csak röviden tesz említést Oly-ról, vagyis Klein Olgáról: *„Itt a beregszásziak és az újvidékiek között jó néhány rendes, értelmes, kulturált, intelligens nő akadt. Volt egy beregszászi zongoratanárnő, az »Oly«, akinek ott volt a húga és az édesanyja is.”*⁵⁴ Pauk Anna a visszaemlékezésében a nagykanizsaiakkal való kapcsolatát hangsúlyozza ki. Megható élmény volt számára, ahogy a lágerben felköszöntötték a születésnapján: *„Nagyon meghatódtam, nem is sejtettem, hogy meg akarnak emlékezni a születésnapomról, és pláne olyan kincset kapok ajándékkul, mint egy szelet kenyér, hisz az akkor mindennél többet ért.”*⁵⁵ Weiszberger Bözsi nagyon sokáig magába zárkózva élt Sömmerdában, nem érintkezett mással csak az *Appellen* mellette álló négy nővel.⁵⁶ Nem említi meg a nőket, akikkel ezeket a szoros kapcsolatokat kialakította, de később röviden említést tesz *„két beregszászi fiatal lányról”*, Klein Olgáról és Liliről, akik hozzá hasonlóan írtak a lágerben.⁵⁷

Hosszan, hónapokig tartózkodtak Sömmerdában. A rossz körülményekhez hozzászokva, a gyár és a láger lehetőségeit – papír, ceruza és kevésbé szigorú őrség – kihasználva kezdtek el írni, feldolgozni az eddig velük történeteket.⁵⁸ Klein Olga a videóinterjújában mesél arról, hogy számára nővére lopott a gyárból céges papírt, és abból ő maga csinálta a füzetet. Munka után, vagy a vasárnapi pihenőnapjukon volt lehetőségük írni, de ahogy korábban említettem, Klein Olga az éjjeli műszak szüneteiben is vezette a naplóját. Mindhárman gyárból elcsent hivatalos nyomtatványpapírokból házilag, kartonfedéllel és dróttal összeállított füzetbe írtak. Rajtuk kívül még sok itt raboskodó magyar nő kezdett el írni, amit bizonyít, hogy a Holokauszt Emlékközpont mellett több múzeumban is maradtak fenn Sömmerdában keletkezett füzetek.⁵⁹

Egy idő után itt is elérte őket a közeledő front, egyre gyakoribbak lettek ariadók, a bombázások: *„1945. február 16 van. A napokban állandó a riadó, tegnap hatszor volt. Ma 2 ½ órát ültünk a bunkerben.”*⁶⁰ Szerencsések, hogy használhatták a bunkert, a gelsenkircheni táborban nem engedték le őket az óvóhelyre, a mezőn kellett tartózkodniuk az ottani gyár bombázásakor, aminek következményeként az utolsó nagy légitámadáskor több, mint 130-as vesztették

52 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 6-7.

53 A naplót levél formában írta az otthon maradt vőlegényének. In: USC SF, VHA, 50556.

54 Pauk 2018: 113.

55 Pauk 2018: 129.

56 HDKE, 2011. 381.1: 45-46.

57 HDKE, 2011. 381.1: 47.

58 A legtöbb, és az általuk korábban megjárta koncentrációs táborokban nem voltak meg sem az anyagi, sem a fizikai és mentális feltételei az írásnak. Sok lágerben lehetetlenség volt papírhoz és ceruzához jutni, ezen kívül a szigorúbb felügyelet alatt büntetésre is lehetett számítani, ha valakinél feljegyzéseket találtak. In: Waxman 2009: 50.

59 A washingtoni holokauszt múzeum gyűjteményében az online adatbázisuk szerint legalább 5 ilyen füzet található: USHMM, 1995.88.5.; USHMM, 2009.18.1.; USHMM, 2010.171.1.; USHMM, 2010.255.1.; USHMM, 2017.515.1. E mellett a Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumban is található hasonló füzet: Lustig (szerk.) 2021: 107-108.

60 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. február 16.

életüket és 94-en sebesültek meg.⁶¹ Itt nincs arról adat, hogy bárki megsérült volna a bombázások alkalmával. A gyár alapanyagellátása akadozni kezdett, így sokszor előfordult, hogy nem volt munka.⁶² A termelés többször újraindult, február végétől kezdve már folyamatos riadók akasztották meg a műszakokat. A nők elkezdtek aggódni, hogyha nincs munka, akkor mint foglyok, feleslegessé válnak a németek számára, és megölik őket, mielőtt felszabadítják őket a szövetségesek.⁶³

A közeledő front miatt a gyárat végül 1945. március 17-én bezártak és a foglyokat április 4-én elkezdték az SS-őrök kelet felé hajtani.⁶⁴ Aki megpróbált kiszökni a sorból, lelőtték. Ha szerencsésük volt, akkor éjszakára beterelték őket valamilyen csűrbe vagy elhagyatott épületbe.⁶⁵ Útközben jellemzően nem kaptak enni. Azoknak a foglyoknak volt szerencséje, akik még megőriztek valamilyen tartalékot a táborból.⁶⁶ Három héten át hajtották őket, tíz nap után jutottak el az altenburgi koncentrációs táborhoz, ahol egy éjszakát töltöttek.⁶⁷ A következő napon az ottani foglyokkal együtt indították őket tovább.

Április 12-én érték el Glauchaut,⁶⁸ ahol egy amerikai tanktámadás miatt a csoport egy része leszakadt a menetről. Mindhárman a szerencsésebbek közé tartoztak, és ennek a csoportnak a részeként felszabadultak. A vonuló nők többi részét délkeleti irányba hajtották tovább, s nagy valószínűséggel Theresienstadtban kötöttek ki, ahol 1945. május 9-én szabadították fel őket a szovjetek.⁶⁹

SZÜRKE ÚJSÁG

98

Kevés napló, vagy bármilyen más írás maradt fenn, őrződött meg a koncentrációs táborokból,⁷⁰ a legtöbb helyen nem voltak meg hozzá sem pedig az eszközök, sem a körülmények, hogy a rabok írásra adják a fejüket.⁷¹ Sömmerdában, ahogy az előző fejezetben is olvashatták, rendelkezésre álltak az eszközök és a körülmények az írásra.⁷² Sok nő kezdett el verseket és naplót írni a gyárból lopott anyagokból készült füzetekbe.

Az egyik ilyen füzet kiemelkedik a többi közül, amelyben egy *lágérújság*, a *Szürke újság* négy száma olvasható, amelyet közös összejövetelek alkalmával olvastak fel a táborlakók egymásnak. Több olyan koncentrációs táborról tudunk, ahol tartottak előadásokat egymásnak a rabok. A dachau koncentrációs táborban működött egy ideig színház,

61 Megargee (szerk.) 2009: 349.

62 Megargee (szerk.) 2009: 419.

63 Pauk 2018: 135.

64 Kádár – Vági 2017: 168; Megargee (szerk.) 2009: 419.

65 HDKE, 2011. 381.1: 47; Pauk 2018: 139.

66 Pauk 2018: 136.

67 HDKE, 2011.1009.1: 13.

68 Kádár – Vági 2017: 168.

69 Megargee (szerk.) 2009: 419.

70 A halálgyárnak is emlegetett Auschwitzban alapjában véve nem volt meg az írásra való lehetőség. A Sonderkommando egyik tagja, Zalman Gradowski, az életét kockáztatva vetette papírra a táborban történő borzalmakat, majd naplóját üvegekbe zárva temette el (Gradowski 2017; Bezwińska – Czech 1991).

71 Waxman 2004: 491.

72 Más táborokban is adódott lehetőség írásra, néhány lágérban írt napló nyomtatásban is megjelent, magyar példák: Rózsa 1978; Weiczner 2014.

Theresienstadtban és Westerborkban,⁷³ sőt Auschwitzban is működött egy ideig kabaré, az SS engedélye mellett.⁷⁴ Viszont ezekről általában nem maradtak fenn semmilyen írásos feljegyzések. Működésükről csak a túlélők tanúvallomásaiból szerezhettünk tudomást.

Így egy tényleg unikális forrással állunk szemben, mivel ebben megőrződtek a felolvasások szövegei.⁷⁵

Az említett füzet Weiszberger Bözsihez tartozott, aki a visszaemlékezésében röviden emlékezett meg a sömmerdai eseményekről. A füzetéről, amely tartalmazza a lágerújságot, egyáltalán nem tesz említést. Arról viszont tudósít, hogy sok másik lágertársával együtt elkezdett verseket írni: *„Sem azelőtt, sem azután nem éreztem szükségét, hogy verset írjak. A verseim kizárólag lágertermékek, amelyek még az azt követő években is ki-kibuggyantak belőlem, de később már nem.”*⁷⁶ 1989-ben, Izraelben, magánkiadásban megjelentek ezek a versei, a kötet előszavában is beszámol a versírás körülményeiről:

*„A lágerben kelteket, nélkülözve mindennemű írószert, eleinte csak szóban tudtam továbbadni. Hosszú ideig szájról szájra jártak szürkeruhás sorstársaim körében. Néhányan közülük idővel papírt és ceruzát 'szereztek' számomra a munkahelyen, a német hadiüzemben, megkockáztatva a kegyetlen bűnhődést, mely esetleges rajtakapás után rájuk várt. Így történt, hogy verseimet első ízben a német fegyvergyárban használt hivatalos nyomtatványok hátlapjára irtam. Barátnőim később kis füzetet rögtönöztek, vonalazott papírból, karton fedéllel.”*⁷⁷

A kis füzet elején ezen versei közül hat olvasható, az első a *Szürke* című, amelyre visszaemlékezésében is utal. Ezen verse alapján nevezhették el lágertársai *„Szürke Bözsinek”*.⁷⁸ Ez a vers a teljes reménytelenségről, az élet szürkeségéről tudósít: *„Szürke fegyver amit gyártok / Szürke lelken az átok / Szürke föld és szürke ég / Reménytelen szürkeség / Szürke órák, szürke napok / S magam szürke halott vagyok.”*⁷⁹ Ahogy az első versben is megjelent a fegyvergyártás, úgy más versben is utal a gyárban folytatott kényszermunkára: *„Most már késő minden bánat / Eladtam magam a halálnak / És golyót gyártok, és ez itt a divat”*.⁸⁰ A többi versben a férjéhez, a szeretteihez szól: aggódik értük; míg az édesanyjához szóló verse inkább egyfajta búcsú, akiről tudja, hogy Auschwitzban látta utoljára.

73 Lipman 1993: 71–153.

74 Feig 1981: 349.

75 Kevés ehhez hasonló dokumentum maradt fenn. Érdemes megemlíteni egy, a Yad Vashem gyűjteményében megtalálható füzetet és iratokat, amelyben Kesther Lili gyűjtötte össze fogolytársai verseit és rajzait az oberhohenbei munkatáborban. Hasonlóan a sömmerdai lágerhez, itt is voltak közös felolvasások. Baruch 2015: 106–107.

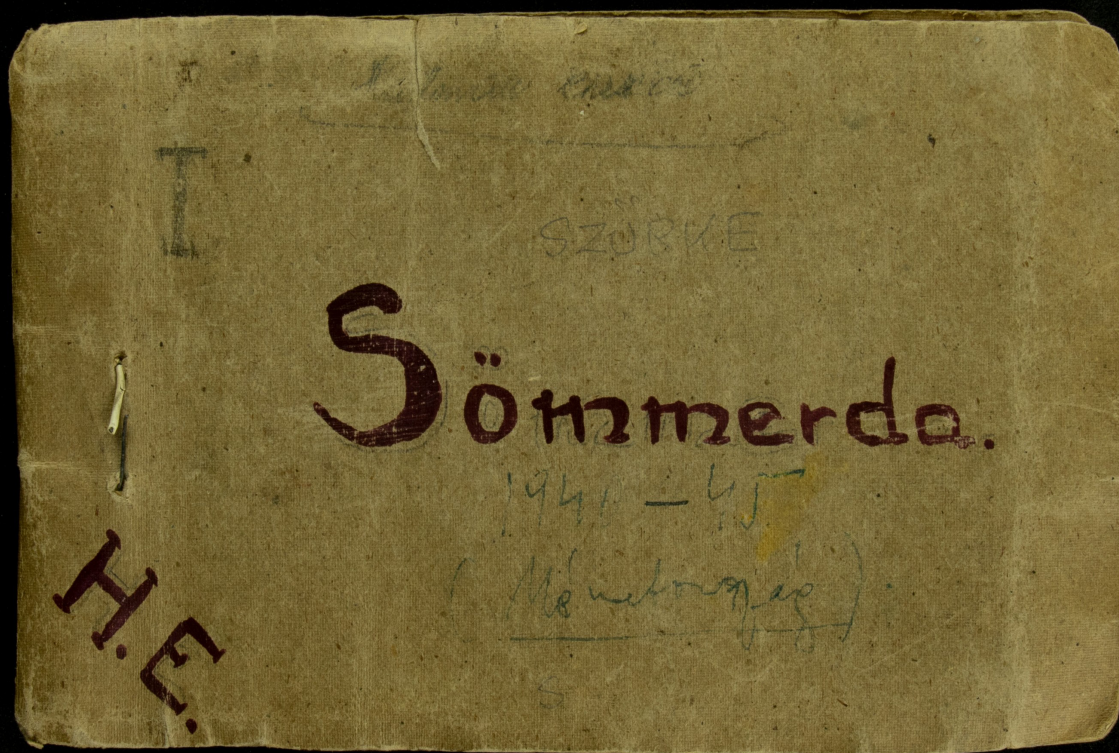
76 HDKE, 2011. 381.1: 46–47.

77 Udi 1989: 8.

78 HDKE, 2011.386.1: 47; A *Szürke* verseskötetből kiderül, hogy ez a vers 1945 januárjának elején született. In: Udi 1989: 12.

79 HDKE, 2011.386.4.

80 HDKE, 2011.386.4. *Most már késő* című vers.

Weiszberger Bözsi *Sömmerda* című füzet, amely tartalmazza a lágerújságot

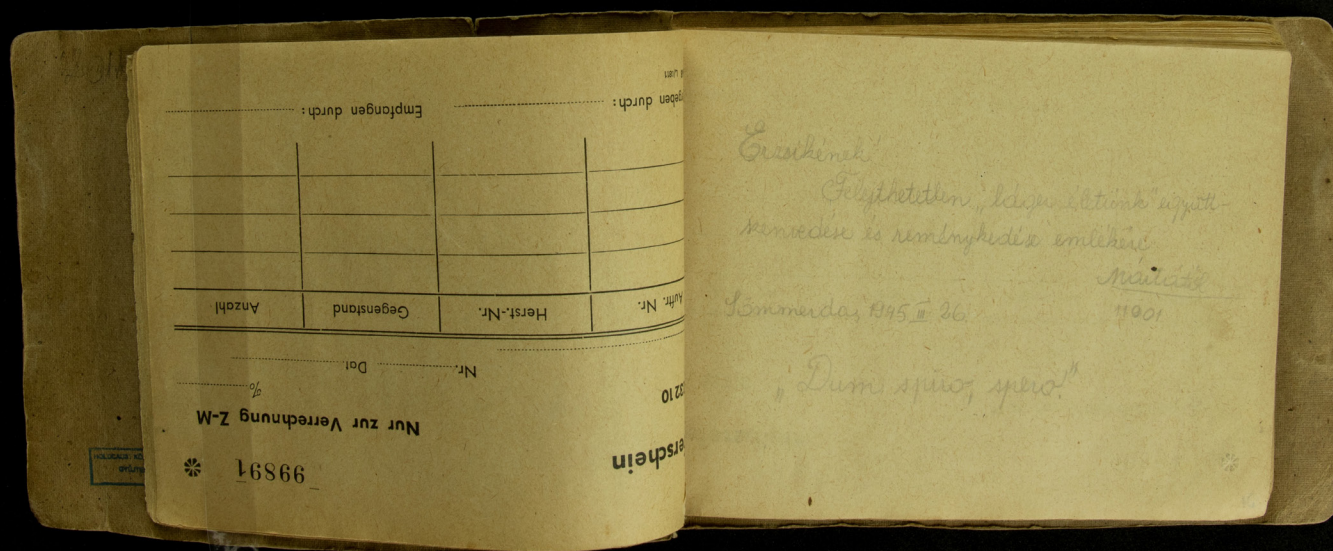
100

A füzetben a versek után, de még a lágerújság előtt megtalálható egy emlékkönyvi bejegyzés. Az emlékkönyvi funkció, az emlékkönyvi bejegyzések egyáltalán nem ritkák a koncentrációs táborokban. Sokszor készültek emlékkönyvek is a táborokban, legtöbbször a felszabadulás után,⁸¹ a volt rabok ilyenkor juthattak papírhoz, és szerettek emléket állítani a közeli fogolytársaknak.

Az emlékkönyvi bejegyzés 1945. március 26-án készült, ekkor már a folyamatos bombázások miatt bezárták a gyárat, és valószínűleg érezhették a háború végének közeledtét, reménykedtek a közeli felszabadulásban.

81 A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében is megtalálható több ilyen emlékkönyv. Például: HDKE, 2011.181.1.

A füzetben a verseket és az emlékkönyvi bejegyzést követően a *Szürke újság* négy száma olvasható, amelynek leírása szerint a főszerkesztője Klein Lili, munkatársa pedig Klein Olga volt. Weiszberger Bözsi pár mondat erejéig megemlékezik róla a visszaemlékezésében: „*Két beregszászi fiatal leány, Klein Olga és Lili, még egy lágerújságot is szerkesztett, amelyben szellemesen, sok humorral és iróniával mutatták be lágerünk életét.*”⁸² Pauk Anna viszont nem tesz említést a lágerújságról visszaemlékezésében, csupán egy alkalmat elevenít fel, amikor néhány kanizsai társnőjével tartottak egy tréfás előadást, aminek témája az auschwitzi, gelsenkircheni és sömmerdai WC-történetek voltak.⁸³ Lehetséges, hogy az egyik újságfelolvasásban vettek részt. Az első számban van külön „Napi W.C. hírek” rovat, ez egy visszatekintő téma volt az újságban.

Az emlékkönyvi bejegyzés: „*Erzsikének! / Felejthetetlen »láger életünk« együtt szenvedése és reménykedése emlékére / Mártától 11901⁸⁴ / Sömmerda, 1945. III. 26. / »Dum spiro, spero«*”⁸⁵

82 HDKE, 2011.386.1: 47.

83 Pauk 2018: 133.

84 11901-es fogolyszáma alapján sikerült azonosítanom az Arolsen Archives adatbázisában: Salamon Márta (sz. 1922. május 18., Ujfehértó) ungvári lakos, aki 1944. május 19-én érkezett meg Auschwitzba. Az általam vizsgált nőkhöz hasonlóan ő is azonos utat járt be: Gelsenkirchenbe, majd Sömmerdába került. AA, 7703479, AA, 7703480 (Marta Salamon).

85 Latin közmondás: Amíg élek, remélek.

Klein Olgáról közvetlenül a felszabadulás után amerikai katona által készített fénykép (Gy/1211.)

Klein Olga írásban és videós tanúságtételében is mesél a lágerújságról:

Klein Olga visszaemlékezése (1991)	Klein Olga videóinterjúja (1999)
<p>„Nemrég olvastam fel lágerújságomat, mellyel néhány percre elfeledtettem rabtársaimmal szomorú életünket. Humor a nyomorúságban, humor, ami néha többet segít, mint egy tányér leves vagy egy meleg takaró. Ezeket az írásaimat a „Szürke újság” című hetente (vasárnaponként) felolvasott írásban örökítettem meg; sok tehetséges lány volt közöttünk, verseket írtak, parodizáltak, énekeltek egy-egy ilyen alkalomkor.”⁸⁶</p>	<p>„A humor a legnagyobb bajban is segít. Na most nagyon sok tehetséges fiatal volt közöttünk. Elsősorban meg kell említenem Pauk Annát, aki itt él ma is, aki zenetanár [...] És nagyon sok kanizsai fiatal kislány volt, az egyik parodizált. Az én reszortom a versírás volt. És egy Szürke újság nevű újságot szerkesztettünk. [...] És akkor minden vasárnap délután tartottunk ilyen humoros előadásokat. Apróhirdetéseket írtam például, híreket írtam és verseket.”⁸⁷</p>

Az írás és a humor nemcsak túlélni segített, hanem egymáshoz kapcsolódni is. Azzal, hogy verseiket, valamint az újság vicces rovatait nemcsak maguknak írták, hanem megosztották a többiekkel, azzal egyfajta közösséget teremtettek, segítették nem csupán a maguk, hanem a többi sorstársuk túlélését is.⁸⁸ A vasárnapi munkaszüneti napokon megtartott összejövetelek erőt adtak ahhoz, hogy átvészeljék a hetet a gyárban. Együtt nevetettek, dolgozhatták fel a velük történeteket. Klein Olga is érzékelte, hogy mennyire fontos rabtársai számára az újság:

„Vasárnap van, lent a lágerben vagyunk, újságot írok megint, bár türelmem nincs hozzá, de úgy várja mindenki, legalább egy néhány percig elfelejtik a bajukat.”⁸⁹

Az újságot rovatokra osztották úgy, mint egy igazi újságnál. Szerepeltek napi hírek, időjárás, de a divat és a konyhaművészet rovatok sem maradhattak el. A rövid kis írások tele vannak iróniával és humorral, könnyen megnevettetik az olvasót. Pedig általában a humor az utolsó dolog, ami eszébe jut az embereknek a holokausztról vagy a koncentrációs táborokról.⁹⁰ A humor igen hatékony megküzdési mechanizmusként működött.

86 HDKE, 2011.1009.1: 10.

87 USC SF, VHA, 50556.

88 Fine 1990: 86.

89 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. március 11.

90 Erről ír Chaya Ostrower pszichológus *It Kept Us Alive: Humor in the Holocaust* című könyve bevezetőjében. Sokáig nem is kutatták egyáltalán a humor témáját a holokauszton belül. In: Ostrower 2014: 11–17.

Edith Eva Eger pszichológus útmutatást kínáló könyvében több esetet felelevenít, amikor a humor segítette a rabok túlélését a lágerben.⁹¹ A humor egészséges módja, hogy egyfajta távolságot tartsanak a jelen lévő problémáktól, más perspektívában lássák az adott élethelyzetet. A jó humor a valóság megfigyelésén és az önismereten alapszik.⁹² A *Szürke újság* írásai is a valós életből merítenek, bármily szörnyű is az, s ezt fordítják a túlélés érdekében humorrá, vicces szösszenetekké.

Az újság első száma egy köszöntővel indít: „*A világhírű »puskaporos kalapom« c. sláger dallamára*”:

- I. *Szenzáció lágerünkben
Újságunk megjelenése
Találják ki, hogy ki írta
Lilly, Lyca⁹³ és az Olga.*
- II. *Megjelenik hetenként egyszer
Nívósabb lesz a nactsehtben
Akkor többet lehet írni
Nem kell Meister Bushtól félni*
- III. *Több mint 3 példány kérem
Nem lesz majd én azt remélem
Mire negyediket kiadjuk
Hazafelé visz vonatunk.*
- IV. *Reméljük, hogy az újságot
Szeretettel fogadjátok
És örömet szerezne ha
Kívánságunk teljesülne.⁹⁴*

Azt nem tudhatjuk, hogy a lágerújság rabokkal való megosztásakor csak felolvasták-e a verset, vagy el is énekelték a sláger dallamára.⁹⁵ A vészidőszak alatt sok dal született a gettókban és a koncentrációs táborokban is. Jellemző volt, hogy egy-egy meglévő zeneszám dallamára írtak új szövegeket.⁹⁶

Az első számnál a füzetben nem szerepel dátum, Klein Olga naplója alapján 1945. február 5-én olvasták fel.⁹⁷ Február közepétől kezdődött el a bombázás és a vele járó állandó riadók, így kevesebb lehetőség volt az újság írására, a második szám csak egy hónappal

91 Többek között beszámol egy estéről, amikor a nők egymás között nevetve szépségversenyhez hasonlóan „ciciversenyt” tartottak. In: Eger 2017: 78.

92 Ostrower 2014: 26.

93 Lilly, Klein Lilit, Klein Olga nővérét takarja. Lyca (Luca?) személyére nem derült fény a tanúságtételekben.

94 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

95 Nem sikerült a dal nyomára bukannom, így fennáll annak is a lehetősége, az újság humoros mivoltából fakadva, hogy egy nem létező dalról van szó.

96 Ostrower 2014: 175.

97 HDKE, Gy/1211: Klein Olga naplója. 1945. február 5.

később, 1945. március 4-én „jelent meg”.⁹⁸ Erre az újság köszöntőjében is reflektáltak a Klein testvérek:

- 1.) *Két Klein pulya újságot ír
Vajjon mi lesz benne a hír
Hogy nem jelenik meg hetenként
A Tommyknak⁹⁹ köszönhetik.*
- 2.) *Mert sok nagyon az alarm most
Nincs kedvünk írni újságot
Reméljük, hogy legközelebb
A Tommyk majd gyalog jönnek.*
- 3.) *Az lesz egyszer jó újság
Ugye kedves häftling bajtárs?
Az sem lesz nagy tragédia
Ha együtt jön velük a muszka.¹⁰⁰*

106 Jönnek a hírek, tudják, hogy közelednek a szövetségesek csapatai. Várják a felszabadítást, így nemcsak a köszöntő versben emlékeznek meg a várakozásról:

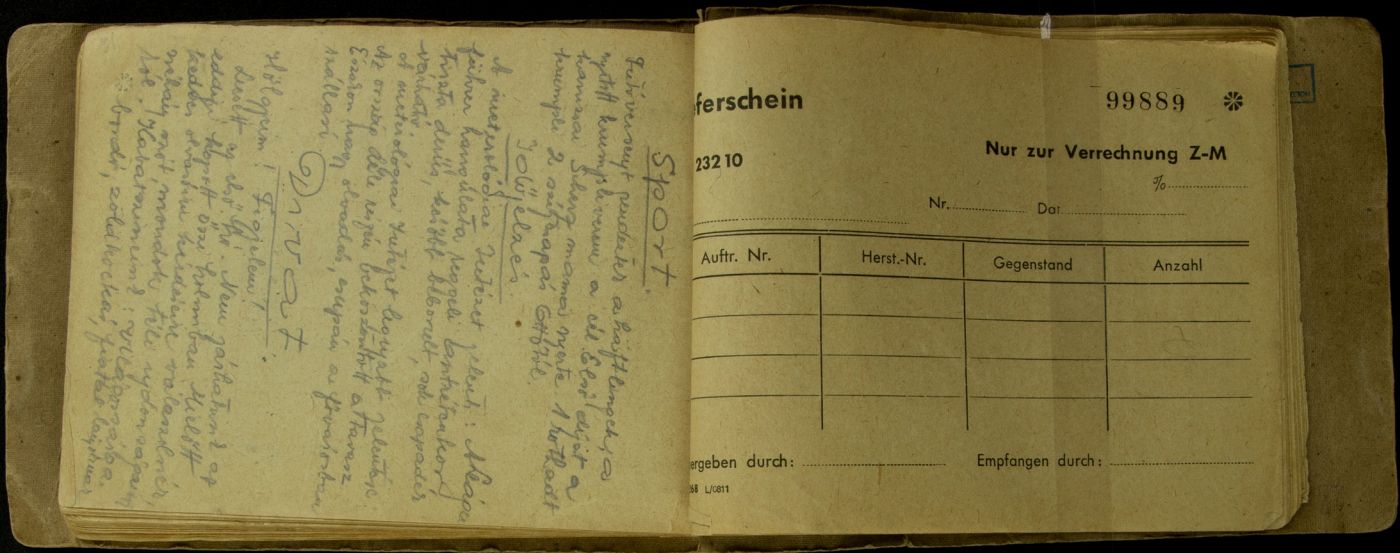
*Hát hol mint tartok végre Tomikám,
Köln előtt még mindig egyformán
Lehet-e reménye szegény häftlingnek
Hogy húsvétra már otthon lehet?
Vagy képes lennél minket váratni
S még hónapokon át kínlódni
Oh ne tedd ezt s jöjj hamar ide
Mindnyájunknak nagy öröme
S ígérjük most ahányan vagyunk
Üres óráinkban angolul tanulunk.¹⁰¹*

98 Ennél az egy számnál van feltüntetve dátum. In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.

99 Brit katonák.

100 Muszka az oroszokat takarja. In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.

101 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.

Részlet az első számból, ahol lehet látni a különböző rovatokat

Többször felbukkan az a gondolat, hogy a velük rosszul bánó németek majd megkapják a büntetésüket, ha elér hozzájuk a front:

Város végén zsidóláger előlről
 Ott rugdos a Lágerführer hátulról
 Megállj öreg visszakapod előlről
 Ha az orosz közeledik hátulról.¹⁰²

Az első számban a köszöntőt egy Pauk Anna által írt vers követi. Neve a következő számokban is többször előfordul; rendszeresen írt valamilyen verset a lágerújságba, és valószínűleg ő maga olvashatta fel ezeket a közös vasárnapi összejövetelek alkalmával. Visszaemlékezésében, mint korábban írtam, nem említi a lágerújságot, de arról beszámol, hogy a verseit felolvasta a lágertársai számára.¹⁰³ Első verse, ami "megjelent" - ahogy a köszöntő is - reménnyel teli. Célja, hogy hitet öntsön a társaiba:

Lesz majd mégegyszer kikelet
 Lesz még (majd) sok boldog nyár
 Lesz még szabadság, lesz még boldogság
 Ó milyen szép!
 Pajtás ne nézd a szürke kormos földet
 Pajtás ne hagyd hogy csorduljon a könnyed
 Pajtás kacagj megint
 Hívő szemünk égre tekint.¹⁰⁴

¹⁰² HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.

¹⁰³ Pauk 2018: 121.

¹⁰⁴ HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám. Pajtás című vers (részlet).

A remény mellett többször megjelenik a szövegekben, hogy sokat gondolnak távol lévő szeretteikre, akikről fogalmuk sincs, hogy egyáltalán életben vannak-e még:

*Klein Mama:*¹⁰⁵

Hol vagy Apu és Gabikám

Gondoltok – sokat mi ránk?

Nem tart soká ez az élet

Kérjük a Mindenhatót

Adjon meg egy szép otthont.

És benne mind az ötünket

Nem lesz nagyobb boldogság

*Mint a kis Klein család.*¹⁰⁶

*Bäder Kati üzeni férjének: Messze távolról házassági évfordulónk alkalmából forró csókjaimat küldöm feléd Sanyikám!*¹⁰⁷

[...]

Magas mélytekintetű nő, talán valami művészi hajlam is van benne üzen vőlegényének:

Jóska lelkem

Nézz a fényes égre

Mikor rám gondolsz Te

Angyalom

Ne búsulj, hogy távol vagyunk

Egy éven át

Hogy vár Rád a sirig

*Hűségés Annikád.*¹⁰⁸

Minden szám hasonlóképpen épül fel: versek és rovatok. A különböző rovatokban reagálnak a kívülről érkező hírekre, a politikai helyzetre, valamint a táborban és a gyárban történetekre. A két központi téma egyértelműen az étel és az öltözködés. Fontos, hogy sok helyen feltűnnek más nevek is az újságban, Pauk Annán kívül sokan mások részt vettek az összeállításában.

Az első számban szerepel a „Kedvenceink kedvenc dalai” rovat,¹⁰⁹ amelyben kilenc nő vett részt; legtöbbeket egyszerűen csak az utónevükkel jegyezték fel.¹¹⁰

105 Klein Mama Klein Olga édesanyját, Klein Hermanné Iczkovits Bertát takarja. AA, 7613988 (Berta Klein).

106 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

107 Bäder Sándorné Varga Katalin (sz. 1921. október 10., Sárközújlak; fogolyszám: 12797) nagykanizsai lakos volt. Auschwitz után őt is Gelsenkirchenbe, majd Sömmerdába deportálták: AA, 7515791 (Kato Bäder).

108 Annika Pauk Annát takarja, Jóskának (Gottlieb Józsefnek) hívták a vőlegényét. In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

109 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

110 Köztük volt Pauk Anna és „Klein mamaként” feltüntetve, a Klein testvérek anyukája is. Két nőt tüntettek fel még teljes névvel ekkor: Popiel Lillyt és Neufeld Magdát. Popiel Lilly (sz. 1923. augusztus 25, Beregszász; fogolyszám: 12872) és Neufeld Magda (sz. 1920. december 4, Beregszász, fogolyszám: 12910) beregszászi lakosok voltak, a többi nőhöz hasonlóan Auschwitzba deportálás után kerültek Gelsenkirchenbe, majd Sömmerdába. In: AA, 7684681, AA, 7684684 (Lilly Popiel); AA, 7667810, AA, 7667813 (Magda Neufeld).

Az egyik legjelentősebb téma az újságban az étel, annak változatlansága, kevés mennyisége. Ez külön a „Konyhaművészet” rovatban is megjelent:

I. szám	III. szám
<p style="text-align: center;"><i>Konyhaművészet</i></p> <p><i>Háziasszonyok! Nehéz időket élünk s nem csak a ruházkodásnál kell lemondani sok mindenről, hanem az étkezésnél is. Férjeinket mégis változatos ebéddel várhatjuk. Itt nyújtunk egy-két igen bevált receptet:</i></p> <p><i>Hétfő: krumpli leves</i> <i>Kedd: leves krumpli</i> <i>Szerda: gricás krumpli</i> <i>Csütörtök: krumplis grica</i> <i>Péntek: krumplitlan grica</i> <i>Szombat: Gricátlan krumpli</i> <i>Vasárnap: Halló, figyelem! <u>tejleves</u>.¹¹¹</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>Konyhaművészet</i></p> <p><i>Étrendünkben az a változás, hogy minden nap (ugy) változatlanul ugyanaz a koszt. Krumpli eltűnt a levesből, de van benne valami, amit még otthon se ettünk: répa.</i></p> <p><i><u>Heti étrendünk:</u></i></p> <p><i>Hétfő: sárga répa vízzel</i> <i>Kedd: vizes sárga répa</i> <i>Szerda: marha répa hussal</i> <i>Csütörtök: répa marha nélkül</i> <i>Péntek: csutkós szallomás répa</i> <i>Szombat: csutkótlan répa</i> <i>Vasárnap: Nyögve nyelős tejleves.</i></p> <p><i>A zsiradék igen kevés a levesben először a szakács majd a konyhástündérek s végül a küblibe öntők vizezik fel. Ha még akkor is sűrűnek találják hölgyeim, forduljanak hozzám bizalommal én ingyen felvizelem s majd aztán tovább vizezhetik.¹¹²</i></p>

111 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

112 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság III. szám.

Alapvetően jellemző, hogy a rabok recepteket meséltek egymásnak a lágerben,¹¹³ ebben az esetben viszont a lágerélet „receptjei” jelentek meg a felolvasásokkor:

„Sült krumpli: Legújabbán feketén sütjük s háromszor annyi masszát teszünk oda, mint amennyit fogyasztani akarunk, mert nem csalás, nem ámtítás harmad része marad meg állandó őrzés mellett is.”¹¹⁴

Külön apróhirdetésben gyászolják meg a levesből elmaradó szalonnát:

„Fájdalommal megtört szívvel közöljük, hogy szeretett és mindnyájunk által kedvelt szalonnánk e hó 15-én elköltözött a leves színéről. Gyászoljuk mi.”¹¹⁵

A „Közgazdaság” című rovatban beszámoltak az éppen aktuális cserekereskedelmi árfolyamokról:

„Margarin napi ára: egy szalámi / Suppa napi ára: egy adag kenyér / Marmaládé napi ára: fél adag kenyér.”¹¹⁶

Az újságban többször felmerül az, hogy az éhség miatt lopáshoz folyamodnak; krumplit próbálnak lopni a krumpliveremből úgy, hogy ne vegyék észre és ne kapjanak érte büntetést:

„Sport

Futóversenyt rendeztek a háftlingek, a nyitott krumpliverem a cél. Első díjat a kanizsai Scherz mama nyerte. 1 rohadt krumpli 2 szíjcsapás Ottótól.”¹¹⁷

110 Büntetésként nemcsak a fizikai bántalmazást alkalmazták velük szemben, hanem a hajújbóli lekopaszítását is, ami nem tűnik igazi büntetésnek, de valószínűleg megviselte a nőket. A lágerújságban ezt is a humoros oldaláról közelítették meg:

113 Viktor Frankl beszámolója szerint férfiak is cseréltek egymás között receptet a koncentrációs táborban. In: Frankl 2010: 55. Sok esetben le is jegyezték ezeket a recepteket. A Holokauszt Emlékközpont gyűjteményében is megtalálható ilyen lágerben készült receptesfüzes: HDKE, 2011.1265.1–2.

114 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

115 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

116 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

117 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

*Nem loptam én életemben
Ilyen rosszat sosem tettem
Loptam krumplit a lágerben
De az árát kifizettem
Lágerführer meg is látott ajjajaj
De a fontos, hogy megmaradt a haj.¹¹⁸*

*Hölgyeim! Figyelem! Megnyílt új fodrász-
üzletünk. Max a híres sömmerdai borbély
remek frizurát készít egy ballépés ellené-
ben. Bemutatja bármikor Pici és társai.¹¹⁹*

Az őket felügyelő németekkel kapcsolatban a táborparancsnok személye az, aki rendszeresen vissza-visszatért. Egy írást emelnék ki, amely az „Időjelzés” rovatban szerepelt:

„A meteorológiai Intézet jelenti: A Lágerführer hangulata reggeli antrétenkor tiszta derűs, később beborult, sok csapadék várható.”¹²⁰

118 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

119 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

120 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

Az első három számban külön szerepel a „Divat” rovat, amelyben a saját helyzetüket az-
zal figurázzák ki, mintha lenne választásuk, és törődhetnének az öltözködéssel. Visszatérő
téma a kabát és viselésének mikéntjei:

I. szám	II. szám	III. szám
<p>„Hölgyeim! Figyelem!</p> <p>Leesett az első hó. Nem járhatunk az eddigi kopott őszi holmiban. Mielőtt kedves olvasóim kérdéseire válaszolnék, néhány szót mondok téli újdonságainkról. Kabátszíneink: Világossárga, bordó, zöldkockás, fiatal lányoknak fekete. Hátrész feltűnően raffolva és ellenkező színű folttal ékesítve.”¹²¹</p>	<p>„Hölgyeim itt a tavasz. Ledobjuk téli holmijainkat s tavaszi szebbnél szebb újdonságainkban járunk koraesti sétáinkra.</p> <p>Divathölgyeink körében nagy divat lett a világosdrapp és sötétkék ballon, míg az alsóbb munkásosztály a tavasz jöttével kigombolt téli-kabátban jár, majd csak vállára veszi, majd a melegek érkezésével ledobja magáról s visszaadja rendeltetés helyére, lehetőleg bélés, gomb, válltömés, öv és akasztó nélkül.”¹²²</p>	<p>„Kabátjaink fazonja még mindig a régi, csupan annyi változás van, hogy átmeneti kabátjainkba nem teszünk bélést, ezáltal esése sokkal szebb lesz. Nagyon divatos a kabát színével harmónikus elől rácsozott s különböző mintákkal, pettyekkel, monogramokkal himzett kötők.”¹²³</p>

121 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

122 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.

123 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság III. szám.

A lágerújságban csak úgy hemzsegnek a vicces divattanácsok, megállapítások: hogyan kell a bélésből blúzt, a tavasz közeledtével a nadrágból turbánt készíteni (tanács szerint, azért előtte érdemes kimosni).¹²⁴ Igazi „humorbomba” az „Apróhirdetések” rovat is, amelyben a lágerélet kellemetlenségeit figurázzák ki:

Székrekedés ellen nagyszerűen bevált a légiriadó.

Tetűt akar? Menjen fertőtlenítőbe. –

Fogkefe tulajdonosok! Fogkefjükhöz nagy díj ellenében felesnek betársulnék. „Itt-ott egy éve nem mostam” jeligével.¹²⁵

Mivel nemcsak az SS tagjaival, hanem a gyárban dolgozókkal is érintkeztek, így eljutottak hozzájuk a külvilág hírei. Tudtak arról, hogy az oroszok elérték Berlint,¹²⁶ voltak információik a D-nappal kapcsolatban, és tudták, hogy egyre inkább közelednek az angolok. Sőt, Szálasi Ferenc uralmáról is voltak értesüléseik.¹²⁷ A harmadik szám „Hírek” rovata megmutatja, hogy ezek a valódi információk hogyan keveredtek humorral:

Hírek

Häftling távirati iroda jelenti.

Ebben a pillanatban érkeztek több helyről híreink:

- 1.) *Erfutot ürítik*
- 2.) *Az angolok 60 km-re vannak*
- 3.) *A százados angolul tanul*
- 4.) *Thüringiában több helyen betörték s körül vagyunk véve.*
- 5.) *Ejtőernyősök nagy megszállásokat eszközölnék.*

Én mint régi politikus mindezekből levonva megállapítom, hogy valóban körül vagyunk véve – egész közel – drótkerítéssel.¹²⁸

124 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság.

125 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság II. szám.

126 „Az oroszok Berlin kapuit döngetik.” In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

127 „A meteorológiai Intézet legújabb jelentése: Az ország déli részén beköszöntött a tavasz. Északon nagy olvadás, csupán a fővárosban szállasi.” In: HDKE, 2011.386.4. Szürke újság I. szám.

128 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság III. szám.

A negyedik szám már a felszabadulás után készült, valószínűleg Glachauban: mindössze egy köszöntő vers és egy mininovella található meg a füzetben.¹²⁹ Mielőtt a volt foglyok szétszéledtek, versben búcsúztak el lágertársaiktól:

*Kérem hölgyeim nem csalás,
Higgyék el nem is ámtás.
Megjelent a negyedik szám,
Balomon ül Johny babam.*

*Lágerführer segbe rugva,
Ottó medve sutba dobva
Ristis eltűnt mint a kámfor
Egy sem maradt a bandából*

*Nincsen aufstehen, nincsen appel
Addig alszunk ameddig kell
Répa krumpli nem érd
Én nekem angol konzerv.*

*Upáért mar nem írok
Mert én is haza utazok
Bucsuzunk mi most Tőletek
Minket el ne felejtsetek.¹³⁰*

A naplókcal szemben a versek és a *lágerújság* írása és felolvasása nem magányos, hanem közösségi tevékenység, a rabok összetartozását erősítette. A sok szenvedést átélt nőknek a háború legvégső szakaszában erőt adott, hogy kibírják a még hátralévő időt. Ekkor már sejteni lehetett a Harmadik Birodalom bukását, s bizalommal kezdhettek a jövő felé tekinteni, várták a pillanatot, amikor felszabadulnak. Az lágerújságban megjelenő humor a „*lélek egyik fegyvere a megmaradásért folytatott harcban.*”¹³¹ A közös nevetés segített a raboknak abban, hogy eltávolodjanak a velük történő borzalmaktól, segítve túlélésüket.

129 Lehetséges, hogy az újság ekkor is hosszabb terjedelmű volt, csak nem sikerült lejegyezni.

130 HDKE, 2011.386.4. Szürke újság IV. szám.

131 Frankl 2010: 72.

FORRÁSOK

Arolsen Archives (AA)

- 7515791 (Kato Bäder) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7515791> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7613988 (Berta Klein) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7613988> - utolsó letöltés: 2023. február 28.
- 7616019 (Olga Klein) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7616019> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7667810 (Magda Neufeld) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7667810> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
7667813. (Magda Neufeld) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7667813> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7676709 (Anna Pauk) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7676709> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7676712 (Anna Pauk) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7676712> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7684681 (Lilly Popiel) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7684681> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7684684 (Lilly Popiel) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7684684> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7711479 (Erzsebeth Weiszberger) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7711479> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7703479 (Marta Salamon) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7703479> - utolsó letöltés: 2023. január 21.
- 7703480 (Marta Salamon) <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/7703480> - utolsó letöltés: 2023. január 21.

115

Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE)

- 2011.181.1. Kati emlékkönyve
- 2011.381.1. Sarah Udi (Weiszberger Bözsi) visszaemlékezése
- 2011.386.2.1. Pauk Anna naplója
- 2011.386.2.2. Pauk Anna naplója (gévelt átírat)
- 2011.386.4. Weiszberger Bözsi Sömmerda című füzete
- 2011.386.6. Ádám Eszti naplója
- 2011.1009.1. Klein Olga visszaemlékezése
- 2011.1265.1-2. Bárd Sándorné útlevele és füzete

Gy/1211. Klutsikné Klein Olga naplója és fényképei (digitalizálva)

Ad/341-2011.

United States Holocaust Memorial Museum (USHMM)

1995.88.5. Lilly Isaacs diaries <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn628186#?rsc=116486&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-131%2C-77%2C2330%2C1526> – utolsó letöltés: 2023. február 28.

2009.18.1. Sari Ickovits's diary <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn36927#?rsc=29011&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-747%2C-84%2C2527%2C1655> – utolsó letöltés: 2023. február 28.

2010.171.1. Clara Lefkowitz Kempler papers <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn37759#?rsc=170680&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-206%2C-79%2C2404%2C1575> – utolsó letöltés: 2023. február 28.

2010.255.1. Marti Korach Weiss collection <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn41833#?rsc=21969&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-89%2C-119%2C1777%2C1164> – utolsó letöltés: 2023. február 28.

2017.515.1. Angela Schwartz diary <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn583779#?rsc=24453&cv=0&c=0&m=0&s=0&xywh=-24%2C-220%2C2639%2C1729> – utolsó letöltés: 2023. február 28.

USC Shoah Foundation, Visual History Archive (USC SF, VHA)

50556. Cseri Anita interjúja Klutsik Emilnével (Klein Olgával), Budapest, 1999. november 16. <https://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=53405&segmentNumber=0#> - utolsó letöltés: 2020. február 10.

Pauk Anna 2001: *A 12539-es számú fogoly: Birkenau – Auschwitz – Sömmerda: visszaemlékezés, 1944-1945.* Budapest

Pauk Anna 2018: *A 12539-es számú fogoly: Birkenau – Auschwitz – Sömmerda: visszaemlékezés, 1944-1945. Lukács Klára memoárjával,* Budapest

Udi, Sarah 1989: *Szürke / Afor.* Tel Aviv

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baruch, Chava 2015: Miért volt olyan fontos nekik az írás? Magyar zsidó lányok kulturális tevékenysége az oberhohenelbei munkatáborban. In: Prepuk Anikó (szerk.): *Mozaikok. Előadások a magyar holokauszt 70. évfordulóján*, Debrecen, 105-117.
- Bezwińska, Jadwiga – Czech, Danuta 1991: *Amidst a Nightmare of Crime. Manuscripts of Prisoners in Crematorium Squad at Auschwitz*, New York
- Braham, Randolph L. (szerk.) 2007: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája, I-III*. Budapest
- Eger, Edith Eva 2017: *A döntés*, Budapest
- Feig, Konnilyn G. 1981: *Hitler's Death Camps. The Sanity of Madness*, New York
- Fine, Ellen S. 1990: Women Writers and the Holocaust. Strategies for Survival. In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Reflections of the Holocaust in Art and Literature*, New York, 79–95.
- Frankl, Viktor E. 2010: *...mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort*, Budapest
- Gradowski, Zalmen 2017: *Auschwitz-tekercs. A pokol szívében*, Budapest
- Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest
- Kádár Gábor – Vági Zoltán 2017: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*, Budapest
- Lipman, Steve 1993: *Laughter in Hell. The Use of Humor during the Holocaust*, Northvale 117
- Lustig, Roni (szerk.) 2021: *Emlékfonalakkból szövődő közösség. A Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma*, Cfát
- Megargee, Geoffrey P. (szerk.) 2009: *The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945, Volume I. Early Camps, Youth Camps, and Concentration Camps and Subcamps under the SS-Business Administration Main Office (WVHA)*, Bloomington
- Nagy Adél 2020: *Nők a vészkorszakban. Három magyar zsidó nő története a német megszállástól a felszabadulásig* (Mesterszakos diplomamunka.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
- Ostrower, Chaya 2014: *It Kept Us Alive: Humor in the Holocaust*, Jerusalem
- Rózsa Ágnes 1978: *Nürnbergi lágernapló 1944-45*. Budapest
- Waxman, Zoë 2004: Testimony and Representation. In: Stone, Dan (szerk.): *The Historiography of the Holocaust*. New York, 487–507.
- Waxman, Zoë Vania 2009: *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation*, Oxford
- Waxman, Zoë 2017: *Women in the Holocaust. A Feminist History*, Oxford
- Weiczner Jenő 2014: *„Ez most a sorsod, kiüldözött zsidó” Napló, 1944-1945*. Budapest